

CZĘŚĆ I: ROZPRAWY I ARTYKUŁY

„NAWET GDYBY INNI OD WAS NIE WYMAGALI...” – O SAMOWYCHOWANIU CZŁOWIEKA MŁODEGO

“EVEN IF OTHERS DID NOT DEMAND OF YOU...” - ABOUT THE SELF-UPBRINGING OF A YOUNG PERSON

Anastazja Sorkowicz^{1(A,B,C,D,E,F,G)}¹Uniwersytet Śląski w Katowicach

Sorkowicz, A. (2019). „Nawet gdyby inni od was nie wymagali...” – o samowychowaniu człowieka młodego, *Rozprawy Społeczne*, 13(1), 7-16. <https://doi.org/10.29316/rs.2019.01>

Wkład autorów:

- A. Zaplanowanie badań
- B. Zebranie danych
- C. Dane – analiza i statystyki
- D. Interpretacja danych
- E. Przygotowanie artykułu
- F. Wyszukiwanie i analiza literatury
- G. Zebranie funduszy

Streszczenie

Jan Paweł II w nauczaniu skierowanym do młodzieży zwracał uwagę na wymagania związane z samym byciem człowiekiem. Wielokrotnie podkreślał, że głównym czynnikiem prowadzącym do szczęścia jest przeżywanie swojego życia według logiki bezinteresownego daru. Jednym z głównych wyzwań stojących przed młodzieżą jest świadome podjęcie trudu rozwijania danych sobie talentów, zdolności również wówczas, gdy inni tego nie wymagają. Stawianie sobie samemu konkretnych celów związanych z własnym rozwojem wymaga od młodego człowieka ogromnej mobilizacji i wytrwałości. Papież zwracał uwagę młodzieży na konieczność podjęcia tego wysiłku, przyjęcia aktywnej postawy wobec życia, wykorzystywania swoich zdolności dla dobra indywidualnego i wspólnego.

Słowa kluczowe: Jan Paweł II, młodzież, rozwój, talenty, samowychowanie

Summary

John Paul II, in the teachings addressed to the youth, paid attention to the requirements associated with the mere fact of being human. He repeatedly emphasized that the main factor leading to happiness is to live one's life according to the logic of a selfless gift. One of the main challenges that young people have to face is making a conscious effort to develop the talents, abilities that they have been gifted with, even when others do not demand it of them. Setting specific goals associated with personal development for oneself requires tremendous determination and endurance from a young person. The Pope drew the youth's attention to the need to make this effort, to assume an active attitude towards life, to use their abilities for the individual and common good.

Keywords: John Paul II, youth, development, talents, self-upbringing

Tabele: 0

Ryciny: 0

Literatura: 55

Otrzymano: grudzień 2017

Zaakceptowano: kwiecień 2018

Wstęp

Truizmem jest stwierdzenie, że młodość jest niezwykle ważnym etapem życia każdego człowieka. Okres dorastania kojarzony jest zwykle z burzliwymi przemianami dokonującymi się w młodych osobach, z pojawiającymi się trudnościami w porozumieniu się pomiędzy pokoleniami, czasem nawet ze swego rodzaju bezsilnością dorosłych z jednej strony, a buntem młodych z drugiej. Zdaniem Katarzyny Olbrycht „wychowanie młodzieży, ze względu na trudności tego okresu rozwojowego, a wśród nich – dramatyczną potrzebę poszukiwania własnej tożsamości, wymaga szczególnej wrażliwości i odpowiedzialności. Potrzebne jest ja-

sne, rzetelne wyjaśnianie pojęć, które mają pomóc młodemu człowiekowi w orientacji w świecie. Konieczne jest mówienie prawdy, zachęcanie do rzetelnego poszukiwania prawdy i udzielanie pomocy w jej odkrywaniu, stawianie poważnych wymagań i uświadamianie odpowiedzialności za ich realizację, wreszcie – przede wszystkim – ukazywanie przykładów i świadczenie własnym przykładem” (Olbrycht, 1997, s. 119).

Nauczanie Jana Pawła II skierowane do ludzi młodych jest wyrazem Jego głębokiej znajomości wychowawczych potrzeb młodzieży (Olbrycht, 1997, s. 119) i dlatego wydaje się celowym jego szersze opracowanie. Niniejsza praca stanowi próbę poszukiwania odpowiedzi na pytania o to, co stanowiło

Adres korespondencyjny: Anastazja Sorkowicz, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji w Cieszynie, ul. Brzeska 62, 43-400 Cieszyn, e-mail: sorki@poczta.fm, tel.: 33 854 61 03

Copyright by: Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Anastazja Sorkowicz

Czasopismo Open Access, wszystkie artykuły udostępniane są na mocy licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-użycie niekomercyjne-na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-SA 4.0, <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>).

treść papieskich przemówień do młodzieży w kontekście jej wychowania i samowychowania, a także jakie treści były przez niego szczególnie eksponowane, a więc na co zwracał największą uwagę podczas swoich licznych spotkań z ludźmi młodymi. Jan Paweł II był inicjatorem i aktywnym uczestnikiem odbywających się cyklicznie Światowych Dni Młodzieży, chętnie spotykał się z młodzieżą podczas pielgrzymek do różnych krajów. Dokumenty z tych wydarzeń oraz powstały w 1985 roku specjalny *List do młodych całego świata* stanowią podstawową bazę źródłową niniejszego szkicu. Artykuł w żadnym razie nie pretenduje do miana wyczerpującego opracowania wskazanej problematyki. Może jednak stanowić przyczynek do bardziej pogłębionej analizy skierowanego do młodzieży papieskiego nauczania dotyczącego wychowania i samowychowania.

Podstawowe pojęcia według literatury przedmiotu

Podjęcie rozważań dotyczących kierowanego do młodzieży papieskiego nauczania winno być poprzedzone analizą podstawowych terminów, na których opiera się treść niniejszego opracowania. Niewątpliwie kluczowym pojęciem niniejszego artykułu jest *młodzież*. Definicja encyklopedyczna traktuje młodzież jako tę kategorię osobników, która znajduje się w stadium przejściowym pomiędzy okresem dzieciństwa i dorastania a dorosłością, utożsamianą z osiągnięciem samodzielności ekonomicznej i społecznej (Adamski, 1993, s. 380). Zaliczanie osoby do kategorii młodzieży obejmuje okres między 15. a 25. rokiem życia (Salamon, 2006, s. 69). W psychologii adolescencji centralne miejsce zajmuje poszukiwanie przez dorastających własnej tożsamości. Przebiega ono w interakcji z otoczeniem społecznym i jest doświadczeniem „wypełniającym przestrzeń między bezpieczeństwem dzieciństwa a autonomią człowieka dorosłego” (Obuchowska, 2000, s. 164). Okres młodzieńczy wyróżnia między innymi krytycyzm myślenia, orientacja ku przyszłości, skłonność oceny zasad moralnych i wartości, którymi kierują się dorośli oraz świadome poszukiwanie samoidentyfikacji (Adamski, 1993, s. 380-384). Młodość jest tym okresem życia człowieka, kiedy najbardziej widoczne jest poszukiwanie sensu, idealizm i jednoznaczność ocen odróżniających dobro od zła (Nowak chyba z Przecławskiej). Autorzy zwracają uwagę na „dramatyczne napięcie”, które towarzyszy młodemu człowiekowi – z jednej strony pragnie wolności, a z drugiej poczucia bezpieczeństwa (Salamon, 2006, s. 69).

Drugim, niezwykle istotnym dla podejmowanych rozważań, terminem jest wychowanie. Konsekwencją przyjęcia w niniejszej pracy perspektywy personalistycznej jest przytoczenie adekwatnych dla niej definicji wychowania. Józef Majka określa wychowanie jako kształtowanie, doskonalenie człowieka we wszystkich dziedzinach jego życia i działalności (Majka, 2005, s. 155). Wychowanie

jest więc działaniem z zewnątrz jednej osoby na drugą, pomocą na rzecz rozwoju „wewnętrznej formy”, „wewnętrznego obrazu” (Nowak, 2008, s. 566). Jako działanie społeczne polega na tworzeniu okoliczności sprzyjających autoformacji (Tamże).

Marian Nowak utożsamia pojęcie autoformacji z terminem samowychowanie. Wspomniany Autor za Romano Guardinim zwraca uwagę, że autoformacja polega na odszukaniu i wydobyciu obrazu wewnętrznego, na rzetelnej pracy na rzecz znalezienia obrazu „który Bóg umieścił w naszym wnętrzu” (Nowak, 2008, s. 501). W nauczaniu Kościoła Katolickiego rozwój samowychowawczy bywa rozumiany jako rozwój moralny, „jako zadanie realizacji powołania człowieka do bycia coraz doskonalszym” (Kulpaczyński, 1979, s. 197). Podkreśla się również nieskończoność procesu dochodzenia do ideału oraz konieczność rozwoju wolności i odpowiedzialności. Zgodnie z nauczaniem Soboru Watykańskiego II ludzie młodzi mają prawo do tego, aby ich pobudzano do oceny wartości moralnych według prawidłowego sumienia i do przejmowania tych wartości przez osobisty wybór (Tamże, s. 198, 205). Obszerne opracowania dotyczące problematyki samowychowania znajdują się także w literaturze pedagogicznej. Bogusław Śliwerski zwraca uwagę, że termin ten można rozumieć jako aktywność sokratejską („ku sobie”), czyli „samodzielne kształtowanie w sobie przez jednostkę pożądanego przez nią lub przez innych cech osobowości” (Śliwerski, 2013, s. 37). Osoby, które podejmują działalność na rzecz nabycia określonych cech psychicznych w stopniu doskonałym uprawiają „abstrakcyjny perfekcjonizm” (Tamże, s. 38). Przeciwnym sposobem samowychowania jest, według Bogusława Śliwerskiego, aktywność prometejska („od siebie”). Samowychowanie rozumiane jest tutaj jako spontaniczne, nieintencjonalne działania człowieka skierowane na przekształcanie otaczającego go świata. Również w tym przypadku osoba stara się o osobistą doskonałość, ale nie dla niej samej. W tym przypadku mówi się o perfekcyjoryzmie, czyli stawianiu się lepszym przez każdy dobry czyn, tworzeniu samego siebie „dzięki pozornemu zapomnieniu o sobie i podejmowaniu działań transgresyjnych” (Śliwerski, 2013, s. 39). Nie chodzi tutaj o dążenie do jakiegoś „ja idealnego”, ale raczej o wysiłek stawiania się tym, kim się jest w swej istocie, przy założeniu, że każdy człowiek jest na swój sposób doskonały (Śliwerski, 2013, s. 40). Omawiany model samowychowania wymaga holistycznego traktowania samego siebie, jako bytu niepodzielnego na różne sfery, dynamizmy czy cechy (Śliwerski, 2013, s. 40).

Samowychowanie uznawane jest za ukoronowanie procesu wychowania, w pewnym sensie za sprawdzian jego efektywności, „nie ma dobrego wychowania bez samowychowania” (Jusiak, 2007, s. 33). Jeśli wychowawcom udało się „wzbudzić wolę samowychowania, czyli wszechstronnej pracy nad sobą”, jeśli młody człowiek podjął odpowiedzialność za samego siebie, za swoje postępowanie, to można uznać, że wychowawcy spełnili swoje zadanie (Ku-

kołowicz, 1978, s. 7; Skreczko, 2013; Balcer, 2015, s. 34-35). Teresa Kukołowicz zwraca uwagę na to, że umiejętność opanowania samego siebie decyduje „o szczęściu każdego z nas i społeczeństwa, o jego egzystencji i trwaniu” (Kukołowicz, 1978, s. 8). Podkreśla się, że nieustanne przekraczanie siebie, stawianie sobie coraz wyższych wymagań i wypełnianie ich musi być obecne w życiu człowieka przez całe życie. Przerwanie tego wysiłku spowodowałoby regres, cofnięcie się. Efektem całonocnego procesu rozwoju człowieka powinna więc być „pełna aktualizacja jego możliwości, maksymalne wykorzystanie jego talentów” (Matulka, 1995, s. 43), nabycie „zdolności kierowania własnym życiem, przyjęcia właściwej hierarchii wartości (Ryś, 1997, s. 93).

Świadomość własnego powołania

Każdy człowiek prędzej czy później staje przed problemem dotyczącym swojej własnej tożsamości. Stawiane sobie samemu pytanie: „Kim jestem?” należy do najciekawszych (Jan Paweł II, *Przemówienie do młodzieży akademickiej...*, 2008, s. 724), ponieważ świadczy o chęci życia zgodnego z własną naturą (Kaźmierczak, 2003, s. 124-125). W nauczaniu Jana Pawła II obecne jest przekonanie, że powołaniem każdego człowieka jest samo człowieczeństwo. Nie jest ono dane człowiekowi raz na zawsze. Bycie człowiekiem jest zadaniem, obowiązkiem i wiąże się z permanentnym podejmowaniem konkretnego wysiłku. Człowieczeństwo implikuje do realizacji siebie jako istoty zdolnej do ustawicznego rozwoju swoich możliwości. Ta prawidłowość dotyczy każdego człowieka, niezależnie od stanu jego świadomości. Podstawą funkcjonowania każdego człowieka, w wymiarze indywidualnym i wspólnotowym, jest przeżywanie życia dla innych, podjęcie wysiłku na rzecz budowania swego życia jako „cnotliwego”, opartego na wewnętrznej mocy, bogactwie najlepszych postaw, wytrwałości i nadziei (Jan Paweł II, *List do młodych...*, 2008). Taki sposób życia jest czynnikiem „szczęściotwórczym”, nadaje życiu sens (Jan Paweł II, *List do młodych*, 2008). W tym kontekście znamienne są słowa Papieża, że „szczęście osiąga się przez ofiarę” (Jan Paweł II, *Szczęście osiąga się...*, 1998), oddanie siebie samego, wszystkich swoich możliwości, umiejętności na służbę innym. „Człowiek, chrześcijanin, jest zdolny do życia w wymiarze daru. (...) Wymiar daru stwarza też dojrzały profil wszelkiego ludzkiego i chrześcijańskiego powołania” (Jan Paweł II, *List do młodych*, 2008, s. 361). W perspektywie personalistycznej udzielanie pomocy drugiemu człowiekowi w odkrywaniu tej prawdy utożsamia się z wychowaniem.

Wychowanie drogą do samowychowania

Jan Paweł II istotę wychowania upatrywał w udzielaniu pomocy na drodze budowania człowieczeństwa. Wychowanie nie może być nigdy dziełem przypadku, nie może być traktowane jako

poboczna działalność, ale jako świadomie podejmowana, stała aktywność osób dorosłych, szczególnie tych najbliższych, na rzecz dzieci. Odpowiedzialni rodzice nie uciekają więc od wypełniania swojej roli osób powołanych również do „rodzenia duchowego”, czyli do wprowadzania dzieci w świat ogólnoludzkich wartości, do pomocy w osiągnięciu coraz większej samodzielności przez dzieci. Wychowanie ma pomóc człowiekowi w dokonywaniu wyboru prawdziwych wartości, a więc powinno „prowadzić do uczenia się, jak prawdę odróżnić od fałszu, sprawiedliwe od tego, co niesprawiedliwe, moralne od tego, co niemoralne, to, co podnosi człowieka, od tego, co nim manipuluje” (Jan Paweł II, *Wychowywać to nie tylko...*, 1985, s. 70).

Wychowanie dzieci i młodzieży, chociaż w największym stopniu przynależy do rodziców, nie jest jednak wyłącznie domeną osób z definicji najbliższych dziecku. Papież podkreślał konieczność współpracy na tym polu wszystkich podmiotów mających kontakt z młodymi ludźmi. Istotne miejsce w procesie wychowania dzieci i młodzieży zajmuje więc szkoła, kościół oraz całe otoczenie, łącznie ze środkami masowego przekazu. Wszystkie wymienione instytucje powinny, przy założeniu priorytetowej roli rodziców, dbać o właściwy, kształtujący młodego człowieka w kierunku jego dobra indywidualnego oraz dobra wspólnego, przekaz. Konieczne jest nawiązanie twórczej współpracy pomiędzy wszystkimi podmiotami wychowującymi, ukierunkowanej na umożliwienie dzieciom i młodzieży podjęcie w przyszłości pełnej odpowiedzialności za swój rozwój, a więc za samowychowanie. Zadaniem wychowawczym pokolenia dorosłych jest podjęcie roli przewodników, oddziałujących na wychowanek przede wszystkim poprzez świadectwo własnego życia (Wrońska, 2000, s. 63-64, Kołek, Spałek, 2006, s. 50).

Świadome podjęcie pracy nad samym sobą stanowi niejako ukoronowanie procesu wychowania. Można powiedzieć, że jednym z głównych celów wychowania jest doprowadzenie do sytuacji, w której człowiek zaczyna wychowywać sam siebie. Działania pedagogiczne podejmowane przez rodzinę, szkołę i inne środowiska wychowawcze pozostaną niepełne albo nawet zmarnowane jeśli młody człowiek nie podejmie trudu wychowywania samego siebie (Bilicki, 2000, s. 64, Sorkowicz, 2014, s. 106-107). O skuteczności procesu wychowania można więc powiedzieć wówczas, kiedy wychowanek sam z siebie, z inspiracji wewnętrznej, bez nadzoru innych osób, będzie się starał rozwijać samego siebie, dokonywać zmian w sobie samym, śmiało rozwijać swoje zdolności. Jest to możliwe dopiero „po osiągnięciu pewnego stopnia dojrzałości” (Jan Paweł II, *List do Rodzin*, s. 68), zwykle na etapie adolescencji. Okres dorastania jest tym momentem (granicznym), kiedy człowiek powinien już sam „przejąć pałeczkę” i podjąć „trud rozwoju” samego siebie. Podjęcie przez wychowanek samowychowania jest więc w pewnym sensie sprawdzianem prawdziwo-

ści wcześniejszego wychowania, jest ukoronowaniem działalności wszystkich osób wychowujących. Sukcesem każdego wychowawcy jest doprowadzenie do takiej sytuacji w życiu wychowanka, w której staje się zbędna mobilizacja zewnętrzna do podejmowania wysiłku w stronę budowania własnej tożsamości. Celowe podjęcie trudu „samogospodarzenia” (określenie użyte Określenie użyte przez ojca prof. Mieczysława Alberta Krąpca w trakcie VII Ogólnopolskiej Konferencji Nauczycieli i Wychowawców „O młodość z charakterem”, odbywającej się w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II 1 marca 2008 r.) jest równoznaczne ze świadomym przejęciem pełnej odpowiedzialności za swoje życie i konsekwencje podejmowanych wyborów. Człowiek samowychowujący się z jednej strony nie szuka usprawiedliwień dla swoich błędnych wyborów w otoczeniu zewnętrznym, a z drugiej strony nie przypisuje wyłącznie sobie samemu sukcesów. Poważnie traktuje nie tylko siebie samego, ale i innych ludzi, ich potrzeby, stara się jak najlepiej wywiązać z podjętych zobowiązań.

Młodość okresem szczególnym

Młodość to czas poszukiwania samego siebie, swojej własnej tożsamości, kształtowania własnego programu życia (Dobrzański, 2003, s. 296). Jest to czas zadawania sobie samemu pytań dotyczących sensu życia, „konkretnego projektu, wedle którego można zacząć budować swoje życie” (Jan Paweł II, *Przekroczyć próg...*, s. 101). To jest czas dany człowiekowi, ale równocześnie zadany (Jan Paweł II, *Przekroczyć próg...*, s.101). Młodość to „okres szczególnej odpowiedzialności i nadziei, kształtowania osobowości, precyzowania tego, co najważniejsze, ideałów i projektów życiowych, okres poszukiwania prawdy, a także dążenia do prawdziwego szczęścia” (Jan Paweł II, *Myśmy poznali...*, s. 400); „Młodość jest pełna treści. Może jeszcze nie treści wykończonej, gotowej, ale jak gdyby wielkiego projektu, który człowiek nosi w sobie, na przyszłość, na swoje całe życie” (Jan Paweł II, *Słowa do polskiej...*, 1999). Człowiek, jako „jedyne stworzenie posiadające życie wewnętrzne” (Jan Paweł II, *Wspólnie realizujcie...*, 2008, s. 279), posiada zdolność dotarcia do własnego wnętrza i podjęcia odpowiedzialności za swoje duchowe „ja”. Świat wewnętrzny człowieka może skierować jego życie w obydwie strony: w kierunku dobra i w kierunku zła (Jan Paweł II, *Słowo do młodzieży...*, 1997, s. 444). Zatem każdy etap swojego życia, a więc również młodość, można „wygrać” albo „przegrać”. Wiele zależy od tego, co stanowi punkt odniesienia, według jakich zasad młody człowiek buduje swoje życie. Jan Paweł II wskazywał na uniwersalną miarę człowieczeństwa, determinującą wszystkie, godne osoby ludzkiej, wybory: apelował o przyjmowanie wobec każdego człowieka „miary serca” (Jan Paweł II, *Przemówienie do młodzieży...*, 2008, s. 724).

Jak wspomniano wyżej, samowychowanie, rozumiane jako rozwijanie swojego człowieczeń-

stwa, stanowi kontynuację procesu wychowania z tą różnicą, że podmiot tej działalności pełni równocześnie rolę wychowawcy i wychowanka. Młody człowiek nie tylko może, ale nawet powinien zacząć wychowywać samego siebie, świadomie podjąć pracę nad sobą, czyli obudzić „człowieka wewnętrznego” (Jan Paweł II, *Praca nad życiem...*, s. 735). Samowychowanie w ujęciu Jana Pawła II zmierza do tego, aby bardziej „być” człowiekiem (Jan Paweł II, *Homilia w czasie liturgii...*, 1999, n.4), aby oddawać światu samego siebie. Każdy człowiek został obdarowany pewną ilością talentów, które nie tylko stanowią o jego inności, odrębności, ale które również umożliwiają wybór konkretnej drogi życiowej. Predyspozycje do „bycia dobrym” w danej dziedzinie stanowią swego rodzaju depozyt, którym młody człowiek może dysponować. Konieczne jest więc przejęcie odpowiedzialności za własne różnorodne i wielokierunkowe uzdolnienia, które należy „utwierdzić, zachować i powiększyć” (Jan Paweł II, *Wspólnie realizujcie projekt...*, 2008, s. 283). Wczesna młodość jest tym okresem, na który w największym stopniu przypada rozwijanie możliwości intelektualnych, doskonalenie konkretnych umiejętności zawodowych. U młodzieży mamy do czynienia z przeogromną skalą „możliwych kierunków, uzdolnień, zainteresowań” (Jan Paweł II, *List do młodych*, 2008, s. 370), które należy pomnażać poprzez pracę i twórczość. Jan Paweł II zachęcał młodych ludzi do odkrywania samego siebie „z zainteresowaniem, z pilnością, z entuzjazmem” (Jan Paweł II, *List do młodych*, 2008, s. 370). Wszelkie dary i zdolności, w które został wyposażony każdy człowiek, powinny wydawać konkretne owoce w rodzinach, szkołach, środowiskach (Jan Paweł II, *Przesłanie do młodzieży lednickiej...*, 2008, s. 788). Papież przestrzegał przed biernością, przed ograniczaniem samego siebie i swojego wyjątkowego potencjału. Namawiał młodzież do przyjmowania aktywnej postawy wobec danych sobie możliwości, do ich pomnażania, do odważnego zmieniania świata, dokładania „swojej części” w dziele budowania cywilizacji godnej człowieka.

„Trud rozwoju” młodego człowieka realizuje się we wszystkich miejscach, w których przebywa: w rodzinie, w środowisku rówieśniczym, w szkole. Niezwykle istotne jest, aby całe otoczenie społeczne, w jakim młodzież dorasta, wspierało jej wszechstronny rozwój. W tym kontekście szczególnie miejsce zajmuje szkoła. Powinna ona świadomie nie tylko kształcić „sprawności intelektualne, techniczne i praktyczne”, ale przede wszystkim dbać o rozwijanie kompetencji duchowych młodego człowieka, o jego „stawanie się coraz bardziej człowiekiem” (Jan Paweł II, *W imię przyszłości kultury...*, s. 71), o poczucie godności, będącej udziałem każdej osoby ludzkiej, niezależnie od wykształcenia. Papież nauczał, że godność i wielkość człowieka może być udziałem nawet analfabety. Cała edukacja, czyli dostarczanie systematycznej wiedzy o rzeczywistości, powinna służyć poznawaniu „światła ludz-

kiego umysłu”, czyli prawdy (Jan Paweł II, *List do młodych*, 2008, s. 371), prawdy o człowieku jako istocie szczególnej i prawdy o otaczającym go świecie (Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św...*, 1999, s. 151). Szkoła pełni więc w życiu młodego człowieka rolę podtrzymującą i motywującą do podejmowania poszukiwań samego siebie, swojej tożsamości, indywidualności. Niezwykle ważne jest, aby nauczyciele oraz wszyscy pracownicy szkoły byli świadomi swojej roli, aby dbali o atmosferę dialogu, koleżeństwa i wzajemnego szacunku (Podlaszczak, 2001, s. 181). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na niebezpieczeństwa związane z edukacją szkolną. Jednym z nich jest przeakcentowanie wartości samego wykształcenia i równoczesne zaniedbywanie powinności wychowawczych. Może to doprowadzić do sytuacji, kiedy młody człowiek będzie wprawdzie posiadał szeroką wiedzę z wielu różnych dziedzin, ale nie będzie w stanie wykorzystać jej dla dobra samego siebie i społeczeństwa (Jan Paweł II, *W imię przyszłości kultury*, 1986, s. 105). Zabraknie bowiem mądrego wsparcia w poszukiwaniach odpowiedzi na podstawowe ludzkie pytania dotyczące sensu podejmowanych działań.

Obowiązkiem pokolenia dorosłych jest udzielanie młodzieży pomocy w dokonywaniu realnej oceny własnych działań, w budowaniu człowieka wymagającego najpierw od siebie. Konieczne jest odważne mówienie ludziom młodym o ich obowiązkach, o potrzebie „poszerzania serca”, o powinnościach wynikających z otrzymanych zdolności. Poprzez podjęcie starań o uczynienie swego życia darem dla innych, młody człowiek ma szansę odkrycia najlepszej strony swojej natury. Dla okresu młodzieńczego charakterystyczny jest idealizm. Młodzież, według Papieża, nie chce ograniczać swojego życia do brania, ale chce, aby jej życie komuś lub czemuś służyło (Jan Paweł II, *Odnowa świata wymaga...*, 2008, s. 208). Jan Paweł II zwracał uwagę, że jednym z ważniejszych problemów stawianych sobie przez młodego człowieka jest pytanie o zdolność dzielenia się z innymi samym sobą, swoim czasem, siłami i talentami, niejako oddawania samego siebie na służbę, czyli pytanie o umiejętność kochania (Jan Paweł II, *Rozważanie podczas...*, 2008, s. 551). Oparcie swojego postępowania na logice daru wiąże się z koniecznością opanowania natury, spraw związanych z byciem istotą cielesną, przez umysł i wolę (Jan Paweł II, *Korzystajmy dobrze...*, 2008, s. 87). Młody człowiek powinien stale uczyć się, jak „wejść w posiadanie swojej natury” (Jan Paweł II, *Korzystajmy dobrze...*, 2008, s. 87). Każdy człowiek może i powinien dbać o rozwijanie w sobie prawdziwej wolności, polegającej na dokonywaniu wyborów opartych na opanowaniu siebie i na darze z siebie (Jan Paweł II, *Młodzi są wezwani...*, 2008, s. 203).

Wszelkie wyzwania stojące przed młodym człowiekiem stanowią okazję do nabywania doświadczeń, ale również wiedzy o sobie samym. Niezbędne wydaje się nabycie, a właściwie permanentne

nabywanie, umiejętności dokonywania słuszych wyborów. Każdy wybór dokonywany przez człowieka powinien opierać się na uniwersalnych wartościach. Jan Paweł II wskazywał, że człowiek został stworzony do „miłości, pokoju i mądrego władania światem” (Jan Paweł II, *Wstań i idź!*, 2008, s. 271). Nie można więc budować swojego życia na półprawdach, mniejszym złu czy fałszywym pięknie. Młody człowiek zobowiązany jest do właściwego używania swojej wolności. Ojciec Święty zwracał uwagę młodzieży na niebezpieczeństwo ulegania namiętnościom, przestrzegał przed rezygnacją z własnych ideałów, mówił: „Nie dajcie się zniechęcić tym, którzy rozczarowani życiem nie słyszą głębszych i bardziej autentycznych pragnień ich serca” (Jan Paweł II, *Wy jesteście solą...*, 2008, s. 680). Utwierdzał w młodych ludziach poczucie własnej godności i przekonanie o bezwartościowości łatwych propozycji, które „umniejszają” człowieka (Jan Paweł II, *Wy jesteście solą...*, 2008, s. 680). Wskazywał na niebezpieczeństwo wynikające z przyjmowania postawy egoistycznej i to zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i zbiorowym. Brak szacunku do wolności innych, nastawienie na czerpanie z życia przede wszystkim przyjemności, prowadzi bowiem do rozpacz (Jan Paweł II, *Macie dać...*, 2008, s. 138). Młodość jest, według Papieża, okresem nabywania zdrowych zasad, „dojrzałej przejrzystości sumienia”, jest czasem budowania swojej wiarygodności opartej na zaufaniu, kształtowania „osobowości moralnej” (Jan Paweł II, *List do młodych*, 2008, s. 358). Podjęcie trudu stałej formacji jest traktowane przez Jana Pawła II jako „najistotniejszy wkład”, swego rodzaju majątek, wnoszony przez młodego człowieka do wspólnot, w których funkcjonuje (Jan Paweł II, *List do młodych*, 2008, s. 358).

Niezwykle istotne jest podkreślanie przez Papieża społecznej natury człowieka, który do swojego rozwoju potrzebuje kontaktu z innymi ludźmi. Uniwersalną drogą każdego człowieka jest spotkanie z innymi osobami (Jan Paweł II, *Wspólnie realizujcie projekt...*, 2008, s. 280). Człowiek najwięcej uczy się o sobie samym, o swoim człowieczeństwie poprzez relacje nawiązywane z innymi ludźmi. Młodzież zwykle w naturalny sposób dąży do kontaktów z rówieśnikami, do poznawania innych, jest zaintrygowana drugim człowiekiem. Młodość jest okresem wzrastania w mądrości poprzez przebywanie („obcowanie”) z innymi ludźmi (Jan Paweł II, *List do młodych*, 2008, s. 376). Warto zauważyć, że młodzież zwykle nie jest obarczona uprzedzeniami rasowymi czy religijnymi, dlatego łatwiej nawiązuje kontakty. Wszystkie relacje mogą stanowić swego rodzaju bazę do tak bardzo potrzebnego „wzrastania w mądrości”. Każde spotkanie z drugim, zawsze innym i dlatego wzbudzającym zdrową ciekawość, człowiekiem stanowi źródło wiedzy o człowieczeństwie jako takim. Jan Paweł II zachęcał ludzi młodych do „uczenia się ludzi” (Jan Paweł II, *List do młodych*, 2008, s. 376), do „odpowiedzialnej współpracy” przy tworzeniu przyszłości (Jan Paweł II,

Wierzę w was, 2008, s. 38), do umiejętnego tworzenia wspólnoty. Papież utrzymywał, że najbardziej podstawowym powołaniem każdego człowieka jest powołanie do miłości polegającej na „prawdziwym otwarciu się na innych ludzi” i na solidarności z nimi (Jan Paweł II, *Rozważanie podczas...*, 2008, s. 551). Zobowiązywał młodzież do podchodzenia z pełną odpowiedzialnością do wszystkich nawiązywanych przez siebie relacji. Ważne jest przekonanie o konieczności ciągłego „równania w górę”, brak zgody na własną bylejakość, chęć zmieniania na lepsze świata z uwzględnieniem założenia, że każdą zmianę należy rozpoczynać od samego siebie. Dobrze się dzieje, jeśli młody człowiek nie boi się być innym od swoich rówieśników, nie boi się podejmować trudnych wyzwań. Potrzebna jest zatem świadomość, że najlepszym sposobem na przyczynianie się do rozwoju i pomyślności wspólnot, w których młody człowiek przebywa (rodziny, grupy pracowniczej, wspólnoty kościelnej) jest rozwijanie swojego człowieczeństwa, tego, kim się jest (Jan Paweł II, *List do młodych*, 2008, s. 358).

Młodość nie może być okresem pozbawionym zastanowienia nad samym sobą. Według Papieża nie zaszkodzi, jeśli młody człowiek się nad sobą zamysli, zmartwi, a nawet zgniewa (Jan Paweł II, *Praca nad życiem...*, 2008, s. 735). Budzenie „człowieka wewnętrznego” stanowi najważniejsze wyzwanie tego okresu. Jan Paweł II przestrzegał przed lekkomyślnym przeżywaniem młodości, któremu może towarzyszyć gubienie „wielkiego, niepowtarzalnego skarbu”, czyli samego siebie, swojego człowieczeństwa (Jan Paweł II, *Praca nad życiem...*, 2008, s. 735), które jest zarówno celem, jak i dostarcza naturalnych środków do osiągnięcia tego celu. Nikt nie powinien zwalniać młodzieży z podejmowania odpowiedzialności za siebie samego i za dobro wspólne. Przeciwnie: rodzice, wychowawcy profesjonalni, a także wszystkie osoby spotykane incydentalnie, zobowiązane są do dawania świadectwa życia będącego ciągle w stadium stawania się, niedokończonego. Istotne jest samo cierpliwe i pokorne dążenie do osiągnięcia upragnionych celów, stała gotowość do „wciąż nowych zdobyczy” (Jan Paweł II, *Niechaj wasze życie...*, 2002, s. 119). Z perspektywy młodego człowieka ważne jest samo podjęcie i kontynuacja pracy nad sobą, realizacja własnych zamierzeń. W tym kontekście warto też zwrócić uwagę na to, że praca nad sobą związana jest z trudem, wysiłkiem, którego owoce nie są od razu widoczne.

Jan Paweł II zwracał uwagę na niebezpieczeństwo polegające na szukaniu łatwego szczęścia, często poza chrześcijańską tradycją, której wyznawanie łączy się z określonymi, często trudnymi, wymaganiami. Mówił: „Wbrew wszystkim mirażom ułatwionego życia musicie od siebie wymagać” (Jan Paweł II, *Homilia w czasie liturgii...*, 2008, s. 767) oraz: „Musicie od siebie wymagać, nawet gdyby inni od was nie wymagali” (Jan Paweł II, *Rozważanie wygłoszone...*, 1997, s. 264). Te słowa stanowią swego rodzaju esencję papieskiego nauczania skierowa-

nego do młodzieży. Wymaganie od siebie konkretnych, godnych człowieka, zachowań niezależnie od postawy otoczenia, powinno stać się niepodważalną zasadą życia każdego dorastającego i dorosłego człowieka, ponieważ, jak zauważa Stanisław Chrobak, „człowiek o tyle tylko urzeczywistnia siebie, o ile umie od siebie wymagać. By to osiągnąć musi odznaczać się nieprzeciętną dyscypliną, siłą charakteru i poczuciem odpowiedzialności” (Chrobak, 1999, s. 114).

Papież z Polski był świadomy wyzwań, przed którymi stają młodzi ludzie. Dlatego w symbolicznym miejscu, na Westerplatte, wskazał konkretne niebezpieczeństwa zagrażające młodemu pokoleniu, szczególnie żyjącemu na przełomie drugiego i trzeciego tysiąclecia. Zaliczył do nich m.in. klimat relatywizmu, rozchwianie zasad i prawd stanowiących fundament godności i rozwoju człowieka oraz „sączenie opinii i poglądów, które temu rozchwianiu służą” (Jan Paweł II, *Homilia w czasie liturgii...*, 2008, s. 764). Papież przypomniał słowa kardynała Newmana, dotyczące konieczności bycia człowiekiem w pełni świadomym swojej religii i historii, stale zgłębiającym to, w co wierzy i umięjącym bronić uznanych wartości (Jan Paweł II, *Homilia w czasie liturgii...*, 2008, s. 764). Znał ograniczenia młodzieży związane z „wypełnianiem przez nich własnego projektu”. Przestrzegał młodzież przed uleganiem skłonnościom i namiętnościom, przed zniewoleniem „pseudowartościami, półprawdami, urokiem mirażu”, (Jan Paweł II, *Homilia w czasie liturgii...*, 1999, n.4), które mogą rozczarować i zranić, a nawet „złamać życie”. Apelowwał o umiejętność używania swojej wolności poprzez wybieranie prawdziwego dobra. Wskazywał młodzieży, że konieczna jest wielkoduszna praca nad budową społeczeństwa stale poszukującego prawdziwych wartości. Te wartości to m.in. pełna wolność religijna, poszanowanie osobowego wymiaru rozwoju, ochrona prawa do życia każdego człowieka, umocnienie rodziny (Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św...*, 1997, s. 810). Papież zobowiązywał młodych ludzi do budowania swojego powołania w oparciu o prawdę o sobie i o świecie, do tego, aby byli „solą dla ziemi i światłem dla świata” (Jan Paweł II, *Przesłanie do młodzieży...*, 2008, s. 782), do odbudowy społeczeństwa nie tylko w sensie biologicznym, ale przede wszystkim duchowo, do pracy na rzecz dobra wspólnego. Wskazywał, że każdy człowiek może odnaleźć właściwą sobie formę oddawania swojego życia innym, rezygnacji z siebie. Każdy też może „przekroczyć samego siebie w hojności” (Jan Paweł II, *Budujcie dom...*, 2008, s. 196). Zwracał przy tym uwagę, że wszelka praca jest „szkołą wielkich i ważnych wartości”, połączona jest z twórczym trudem, który sam w sobie stanowi czynnik kształtujący człowieka na każdym etapie jego rozwoju (Jan Paweł II, *List do młodych*, 2008, s. 371). Dlatego ważne jest, aby ciągle uczyć się solidnego wykonywania obowiązków, również tych, które pozornie mogą wydawać się mało znaczące.

Podsumowanie

Istotną część nauczania Jana Pawła II skierowanego do młodzieży stanowiły Jego rozważania dotyczące konieczności podjęcia przez ludzi młodych trudu samowychowania, czyli w pełni świadomej pracy nad sobą. Papież zwracał uwagę na to, że młodość jest okresem szczególnym, w pewnym sensie decydującym o przyszłości każdego człowieka. Okres przejściowy pomiędzy dzieciństwem a dorosłością może być przeżyty, „rozegrany” albo dobrze, albo źle. Najbardziej odpowiednim przygotowaniem do godnego przeżywania młodości stanowi oparte na uniwersalnych wartościach wychowanie. Papież promował personalistyczną koncepcję człowieka, zgodnie z którą każdy człowiek, niezależnie od stanu świadomości, może obdarowywać otoczenie tym wszystkim, co stanowi o jego człowieczeństwie. Największy wkład w dobro wspólne stanowi więc świadomie podjęta praca nad sobą, rozumiana nie tylko jako dbałość o pogłębianie wiedzy z różnych dziedzin, ale przede wszystkim jako praca nad rozwijaniem dyspozycji do samoposiadania, do podejmowania wolnych, godnych istoty ludzkiej, wyborów, do stawiania sobie samemu wymagań, do przekraczania swoich słabości i braków (Trusewicz-Pasikowska, 2015, s. 76). Jan Paweł II apelował do młodzieży o przyjmowanie aktywnej postawy wobec życia, do niepoprzestawania na byciu odbiorcą kultury i wszelkich zdobyczy cywilizacyjnych, ale na odważnym dążeniu do zmiany otoczenia w stronę stwarzania świata coraz bardziej ludzkiego. Papież zwracał uwagę na konieczność pełnego funkcjonowania „tu i teraz”, w najbliższym otoczeniu, nie stawiał wymagań niemożliwych do realizacji. Podkreślał konieczność bycia gotowym do obrony podstawowych ludzkich wartości, „jakiegoś swojego Westerplatte” (Jan Paweł II, *Homilia w czasie liturgii słowa...*, 2008, s. 767), ale zwracał też uwagę na wartość codzienności, która również wymaga na pewnym sensie obrony. Solidne, bez użalania się nad sobą, wywiązywanie się ze swoich obowiązków, dbałość o dobre wykorzystanie danego sobie czasu, „dorośnięcie do własnej dojrzałości” (Hoplewicz, 2001, s. 85), stanowią najlepsze przygotowanie młodzieży do stopniowego poszerzania pola odpowiedzialności.

Ważką cechą skierowanego do młodzieży nauczania Jana Pawła II dotyczącego samowychowania jest również podkreślanie społecznej natury człowieka, który rozwija się poprzez kontakty z innymi ludźmi, uczy się o sobie samym poprzez przeżywanie wydarzeń razem z innymi. Każdy, a szczególnie młody człowiek, został obdarowany pewną ilością talentów, które powinien twórczo wykorzystywać dla dobra własnego i dobra wspólnego. Nie chodzi tutaj wyłącznie o zdolności intelektualne, ale o bogatą paletę przeróżnych możliwości, potencjalnych umiejętności, które należy rozpoznać i pomnażać.

Wydaje się, że niniejsze (znalezione w Internecie) słowa w pewnym sensie przekładają na język

praktyki nauczanie Jana Pawła II dotyczące przyjmowania aktywnej i twórczej postawy wobec własnego życia: „*Idź do domu, skoś trawnik, umyj okna, naucz się gotować, zbuduj tratwę, znajdź pracę, odwiedź kogoś chorego, ucz się swoich przedmiotów, a jak już skończysz przeczytaj książkę. Od Twojego miasta nie należy ci się centrum wypoczynkowe ani Twoi rodzice nie są Ci winni zapewnienia rozrywek. Świat nie jest Ci winien warunków do życia. To od Ciebie należy się coś światu. Możesz oddać mu swój czas, talent i siły, żeby nikt już nie szedł na wojnę, nie był chory ani nigdy więcej samotny. Innymi słowy dorośnij i przestań się użalać nad sobą, wyjdź ze swojego świata marzeń i wypracuj sobie mocny kregostup a nie listę życzeń. Zaczynaj zachowywać się jak odpowiedzialna osoba. Jesteś ważny i potrzebny. Jest już za późno żeby siedzieć i czekać aż ktoś kiedyś coś zrobi. Kiedyś jest teraz a ten ktoś to Ty*” (Kościelniak, 2015).

Studium przeznaczonego dla młodzieży nauczania Jana Pawła II dotyczącego samowychowania wydaje się ważne z kilku powodów. Jednym z nich jest przekonanie o uniwersalnej wartości tego nauczania, o jego ponadczasowości. Wydaje się jakoby papieski sposób ujmowania istotnych dla każdego, a szczególnie młodego, człowieka, kwestii charakteryzował się przede wszystkim realistycznym podejściem do ludzkich pragnień i możliwości. Jan Paweł II ufał młodzieży, był przekonany o jej szczerości i autentyczności. Wierzył, że w każdej epoce młodzi ludzie chcą, żeby ich życie było spełnione, aby miało sens, aby mogli je przeżywać dla kogoś. Zawsze też młodzi ludzie stają przed koniecznością przejęcia odpowiedzialności nie tylko za siebie samych, ale i za przyszłość tych wszystkich, z którymi nawiązują relacje, które tworzą najbliższe środowisko życia. Papież proponował młodzieży przyjmowanie aktywnej postawy wobec tego wszystkiego, co dzieje się w otoczeniu, ale przede wszystkim wobec samego siebie i swojego rozwoju. W Jego nauczaniu obecne jest przekonanie, że jedynym zadaniem człowieka jest samo człowieczeństwo, którego rozwijanie warto traktować jako całościowe wyzwanie.

Podjęcie trudu autoformacji poprzedzone jest zwykle pracą wychowawczą rodziców, nauczycieli, katechetów, którzy w początkowych latach życia mają największy wpływ na rozwijającego się człowieka. Jeśli relacja wychowanek-wychowawca oparta jest na wzajemnym zaufaniu, jeśli osoba dorosła nie boi się służyć swojemu wychowankowi przede wszystkim poprzez dawanie świadectwa życia, które również podlega ciągłym zmianom, wreszcie jeśli wychowanie oparte jest na uniwersalnych, niepodważalnych wartościach, możemy mówić o właściwym przygotowywaniu wychowanek do podjęcia samowychowania. Świadome podjęcie przez młodego człowieka całościowego „trudu rozwoju” stanowi najważniejsze wyzwanie dla tego etapu życia. W proponowanym przez Jana Pawła II podejściu do samowychowania mamy do czynienia z permanentnym poczuciem braku gotowości, nie-

dokończenia i związaną z nim stałą potrzebą dokonywania zmian w sobie samym. Słusznie stwierdził O. Jan Góra, że chociaż Jan Paweł II nigdy nie obiecywał łatwego życia, ale mówił „rzeczy twarde, pro-

ste, jasne”, to jednak wlewał w młodych otuchę, że budowanie samego siebie, własnej tożsamości ma sens, że droga stawiania sobie samemu wymagań „ma swój urok i swoje piękno” (Góra, 2004, s. 157).

Bibliografia:

1. Adamski, W. (1993). Młodzież współczesna. W: W. Pomykało (red.), *Encyklopedia pedagogiczna*, (s. 380-384). Warszawa: Fundacja Innowacja.
2. Balcer, E.E. (2015). Potrzeba samowychowania w budowaniu cywilizacji miłości. *Kwartalnik Naukowy*, nr 1, 34-40.
3. Bilicki, T. (2000). *Dziecko i wychowanie w pedagogii Jana Pawła II – na podstawie encyklik, adhortacji, wybranych listów i przemówień*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
4. Chrobak, S. (1999). *Koncepcja wychowania personalistycznego w nauczaniu Karola Wojtyły - Jana Pawła II*. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie.
5. Dobrzański, S. E. (2003). Młodzież. W: A. Zwoliński (red.), *Encyklopedia nauczania społecznego Jana Pawła II*, (s. 292-302). Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.
6. Góra, J. (2004). Ojciec pokoleń, *Ethos, Rok 17, nr 3-4 (67-68)*, 149-160.
7. Homplewicz, J. (2001). Każdy ma w życiu swoje Westerplatte (z pedagogiki Jana Pawła II), W: J. Homplewicz (red.), *Dar wychowania. Pedagogika Jana Pawła II*, (s. 83-99). Rzeszów: Instytut Teologiczno-Pastoralny.
8. Jan Paweł II (1985). Wychowywać to nie tylko kształcić, W czasie Mszy św. dla nauczycieli i wychowawców, Leon-Nikaragua, 4.03.1983, W: Cz. Drażek, J. Kawecki (wybór i oprac.), *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*. (s. 68-71). Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy.
9. Jan Paweł II (1986). W imię przyszłości kultury. Przemówienie w UNESCO, Paryż, 2. 06. 1980, W: Jan Paweł II, *Wiarą i kulturą. Dokumenty, przemówienia, homilie*, Jan Paweł II, (s. 64-81). Rzym: Fundacja Jana Pawła II – Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej.
10. Jan Paweł II (1994). *Przekroczyć próg nadziei*, Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
11. Jan Paweł II (1997). Homilia wygłoszona w czasie Mszy św. odprawionej pod Szczytem Jasnej Góry, Częstochowa, 15.08.1991. W: Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia i homilie*, (s. 804-811). Kraków: Wydawnictwo Znak.
12. Jan Paweł II (1997). Rozważanie wygłoszone do młodzieży, Apel Jasnogórski, Częstochowa, 18.06.1983, W: Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*, (s. 261-266). Kraków: Wydawnictwo Znak.
13. Jan Paweł II (1997). Słowo do młodzieży zgromadzonej przed siedzibą arcybiskupa, Kraków, 10.06.1987, W: Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*, (s. 444-449). Kraków: Wydawnictwo Znak.
14. Jan Paweł II (1998). *List do Rodzin*. Wrocław: TUM Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej.
15. Jan Paweł II (1999). Homilia podczas Mszy św., Łowicz, 14.06.1999, W: *Pielgrzymka Apostolska Ojca Świętego Jan Pawła II do Polski 5-17 czerwca 1999*, (s. 146-153). Poznań: Wydawnictwo Pallottinum.
16. Jan Paweł II (1999). Homilia w czasie liturgii słowa skierowana do młodzieży zgromadzonej na Placu Mickiewicza, Poznań, 3.06.1997, W: *Drogowskazy dla Polaków Jana Pawła II. Komputerowy zbiór wypowiedzi Ojca Świętego skierowanych do rodaków*. Kraków: Wydawnictwo M.
17. Jan Paweł II (1999). Słowa do polskiej młodzieży w uroczystość św. Stanisława Kostki, Watykan, 13.09.1987, W: *Drogowskazy dla Polaków Jana Pawła II. Komputerowy zbiór wypowiedzi Ojca Świętego skierowanych do rodaków*. Kraków: Wydawnictwo M.
18. Jan Paweł II (2002). Niechaj wasze życie będzie hymnem radości, Do uczniów szkół rzymskich i Lacjum, 1.03.1980, W: A. Dymier (red.), *Szkoła katolicka w nauczaniu Kościoła. Wybór dokumentów*, (s. 119-121). Szczecin-Warszawa: Rada Szkół Katolickich w Polsce.
19. Jan Paweł II (2008). „Wy jesteście solą dla ziemi (...) wy jesteście światłem świata” (Mt 5, 13-14). Orędzie do młodych całego świata z okazji XVII Światowego Dnia Młodzieży, 25.07.2001, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 679-683). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
20. Jan Paweł II (2008). Budujcie dom lepszej przyszłości, Opactwo Echternach, spotkanie z młodzieżą, 16.05.1985, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 191-197). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
21. Jan Paweł II (2008). Homilia w czasie liturgii słowa skierowana do młodzieży zgromadzonej na Westerplatte, 12.06.1987, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 762-770). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.

22. Jan Paweł II (2008). Korzystajmy dobrze z bogatego daru naszego człowieczeństwa. Do młodzieży włojskiego ośrodka solidarności CEIS, 22.08.1982, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 86-87). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
23. Jan Paweł II (2008). List do młodych całego świata (parati semper) z okazji Międzynarodowego Roku Młodzieży, W: *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 348-382). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
24. Jan Paweł II (2008). Macie dać Kościołowi nową młodość. Spotkanie z młodzieżą Szwajcarii Romańskiej, Fryburg, 13.06.1984, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 137-141). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
25. Jan Paweł II (2008). Młodzi są wezwani do tworzenia z dorosłymi planu przyszłego społeczeństwa, Mestre, 17.05.1985, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 202-206). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
26. Jan Paweł II (2008). Myśmy poznali i uwierzyli miłości, jaką Bóg ma ku nam (1J 4,16). Orędzie do młodzieży całego świata z okazji II Światowego Dnia Młodzieży, 30.11.1986, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 399-403). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
27. Jan Paweł II (2008). Odnowa świata wymaga poświęceń. Douala, przemówienie do młodzieży, 13.08.1985, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 207-209). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
28. Jan Paweł II (2008). Praca nad życiem wewnętrznym osobista współpracą z Jezusem Chrystusem, Do młodzieży duchownej, Jasna Góra, 6.06.1979, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 734-738). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
29. Jan Paweł II (2008). Przemówienie do młodzieży akademickiej zgromadzonej przed kościołem Świętej Anny w Warszawie, 3.06.1979, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 723-726). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
30. Jan Paweł II (2008). Przesłanie do młodzieży lednickiej, 29.05.2004, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 788). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
31. Jan Paweł II (2008). Przesłanie do młodzieży lednickiej, 30.05.1998, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 782). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
32. Jan Paweł II (2008). Rozważanie podczas czuwania modlitewnego, Manila, 14.01.1995, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 550-559). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
33. Jan Paweł II (2008). Wierzę w was. Do nieletnich oczekujących na wyrok, 6.01.1980, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 36-38). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
34. Jan Paweł II (2008). Wspólnie realizujecie projekt humanizacji świata, Florencja, Anioł Pański, przemówienie do młodzieży, 19.10.1986, W: H. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 276-285). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
35. Jan Paweł II (2008). Wstań i idź! Spotkanie z młodzieżą na stadionie Girland, Lyon, 5.10.1986, W: h. Koźmińska (red.), *Podręcznik pokolenia JP II. Ojcowskie słowo do młodych świata, Polski i Lednicy*, (s. 261-275). Poznań: Duszpasterstwo Akademickie Dominikanów.
36. Jusiak, R. (2007). Chrześcijańska koncepcja samowychowania. *Roczniki Nauk Społecznych Tom XXXV, zeszyt 2, s. 31-43*.
37. Kaźmierczak, P. (2003). *Personalistyczna koncepcja wychowania w nauczaniu Jana Pawła II*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
38. Kołek, B., Spałek, A. (2006). Samowychowanie w ujęciu Jana Pawła II drogą wprowadzania w świat wartości. W: K. Chałas (red.), *Wychowanie ku wartościom w świetle nauczania Jana Pawła II. Elementy teorii i praktyki*, (s. 40-54). Lublin-Kielce: Wydawnictwo „Jedność”.
39. Kukołowicz, T. (1978). *Pomagamy w samowychowaniu*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
40. Kulpaczyński, S. (1979). *Samowychowanie*. „Seminare. Poszukiwania Naukowe” nr 4, 195-213.
41. Majka, J. (2005). Wychowanie chrześcijańskie – wychowaniem personalistycznym. W: F. Adamski (red.), *Wychowanie personalistyczne. Wybór tekstów*. (s. 155-168). Kraków: Wydawnictwo WAM.
42. Matulka, Z. (1995). *Samowychowanie chrześcijańskie*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
43. Nowak, M. (2008). *Teorie i koncepcje wychowania*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
44. Obuchowska, I. (2000). Adolescencja. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, (s. 163-201). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

45. Olbrycht, K. (1997). Wychowanie młodzieży do pogłębiania tożsamości kulturowej – w świetle nauczania Ojca Świętego Jana Pawła II, W: W. Świątkiewicz (red.), *Trwałe wartości w zmieniającym się społeczeństwie w nauczaniu społecznym Jana Pawła II. (VI sympozjum naukowe)*, (s. 115-125). Katowice: Instytut Górnośląski.
46. Podlasczak, J. (2001). Postawa nauczyciela-wychowawcy w nauczaniu Jana Pawła II, W: J. Homplewicz (red.), *Dar wychowania. Pedagogika Jana Pawła II*, (s. 175-184). Rzeszów: Instytut Teologiczno-Pastoralny.
47. Ryś, M. (1997). Znaczenie wychowania i samowychowania w integracji seksualnej człowieka. *Studia Nad Rodziną, nr 1*, 89-99.
48. Salamon, P. (2006), *Młodość*. W: *Nauczanie moralne Jana Pawła II. Rodzina*, (s. 69-75).
49. Sorkowicz, A. (2014). *Polska rodzina i wychowanie w świetle nauczania Jana Pawła II*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
50. Śliwerski, B. (2013). Samowychowanie jako jeden z rodzajów uczenia się przez całe życie. W: E. Solarczyk-Ambrozik (red.), *Całozyciowe uczenie się jako wyzwanie dla teorii i praktyki edukacyjnej*, (s. 37-52). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
51. Trusewicz-Pasikowska, M. (2015). Samowychowanie w ujęciu Jana Pawła II. *Rozprawy Społeczne, nr 4*, 72-77.
52. Wrońska, K. (2000). *Osoba i wychowanie. Wokół personalistycznej filozofii wychowania Karola Wojtyły – Jana Pawła II*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
53. Jan Paweł II (1998). *Szczęście osiąga się przez ofiarę*. Msza św. na placu Ignaco Agramonte w Camagüey, 23.01.1998, Pobrane z: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/kuba_23011998.html.
54. Kościelniak, K. (2015). *Słowo dla młodzieży*. Pobrane z: <http://studia.e-magnes.pl/artykuly/moje-wybo-ry/slowo-dla-mlodziezy>.
55. Skreczko, A. (2003). *Samowychowanie*. Pobrane z: <https://opoka.org.pl/biblioteka/I/ID/samowychowanie.html>.